

ЗЕМСЬКА РЕФОРМА 1864 р. І УТВОРЕННЯ ОРГАНІВ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

У статті висвітлено процес реалізації земської реформи 1864 р. в Чернігівській губернії. Проаналізовано діяльність керівництва губернії по створенню земських установ, склад гласних та перші кроки новостворених органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: місцеве самоврядування, земська реформа, гласний, земське зібрання, земська управа.

Органи місцевого самоврядування – земські установи, що виникли в Російській імперії в процесі буржуазних реформ 60 – 70-х рр. ХІХ ст., відіграли важливу роль у соціально-економічному, громадсько-політичному та культурному житті країни. Втім, процес їх створення та діяльності у Чернігівській губернії, склад гласних та керівництво ще не знайшли належного висвітлення в науковій літературі.

Реалізація Положення про земські установи від 1 січня 1864 р.¹ відбувалася централізовано під безпосереднім наглядом та керівництвом міністра внутрішніх справ на підставі «Правил о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях»², затверджених імператором 25 травня того ж таки року, які знайшли відображення в указі Сенату від 5 червня 1864 р. У губерніях безпосередню відповідальність за впровадження в дію Положення про земські установи, згідно зі ст. 2 «Правил», було покладено на губернаторів³. Під їх керівництвом мали бути створені особливі тимчасові губернські комітети та тимчасові повітові комісії по впровадженню Положення про земські установи.

Згідно з циркулярним розпорядженням міністра внутрішніх справ від 24 червня 1864 р. чернігівський губернатор князь С.П.Голіцин 7 липня 1864 р. відкрив засідання щойноствореного Чернігівського тимчасового губернського комітету, заснованого для місцевих розпоряджень щодо введення в дію Положення про земські установи, до складу якого увійшли віце-губернатор П.А.Шатохін, губернський предводитель дворянства І.М.Дурново, губернський прокурор В.І.Баршевський, голова казенної палати В.Ф.Тілен та члени губернського у селянських справах присутствія В.Д.Дунін-Борковський, М.О.Миклашевський, О.С.Сорокін, К.Є.Троцина, О.І.Ханенко⁴.

На цьому ж першому засіданні було ухвалено звернутися до повітових предводителів дворянства з клопотанням про термінове створення під їхнім головуванням тимчасових повітових комісій у складі мирного посередника, однієї особи за вибором повітового мирного з'їзду, повітового справника, поліцмейстера, представника відомства державного майна і міського голови⁵. Губернатор звертав увагу предводителів дворянства – голів тимчасових повітових

© Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України, заступник директора Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

комісії на необхідність «открыть эти комиссии немедленно за их образованием и о дне открытия уведомить Губернский временный комитет»⁶. Відповідні розпорядження про необхідність взяти участь в організації та роботі тимчасових повітових комісій отримали й голови повітових мирових з'їздів, повітові справники, міські голови, керуючий Палатою державного майна.

Виборче право отримували особи чоловічої статі, яким на час складання виборчих списків було не менше 25 років. Водночас запроваджувався майновий ценз. Для виборів земських гласних, згідно зі ст. 16 «Положення о земских учреждениях», виборці були розподілені на три курії, відтак у кожному повіті скликалися окремі виборчі з'їзди землевласників усіх станів під головуванням повітового предводителя дворянства, міських власників усіх станів під головуванням міського голови і виборщиків від сільських громад під керівництвом мирового посередника.

Земські гласні обиралися терміном на три роки. Для безпосередньої участі в обранні земських гласних у Чернігівській губернії для Борзенського, Козелецького, Конотопського та Ніжинського повітів був установлений ценз у 200 десятин, для інших повітів – 250 десятин⁷. Крім того, у з'їзді землевласників повіту мали право брати участь власники нерухомого майна вартістю не менше 15 тис. крб., власники промислових закладів не нижче тієї ж вартості або ті, що мають річний оборот виробництва не менше 6 тис. крб., а також уповноважені від землевласників, що мають не менше 1/20 встановленого земельного цензу⁸. У міських виборчих з'їздах мали право брати участь купці, власники фабрик та інших промислових і торговельних підприємств, річний оборот виробництва яких становить не менше 6 тис. крб., особи, які володіли в місті нерухомою власністю вартістю не менше 3 тис. крб. для міст з населенням понад 10 тис. мешканців; у міських поселеннях з населенням від 2 до 10 тис. – не нижче 1000 крб., в усіх інших – 500 крб.⁹ З'їзди сільських громад утворювалися з виборщиків, яких призначали волосні сходи. Цих виборщиків мало бути не більше третини загальної кількості осіб, які мають право участі у волосному сході, з тим, щоб від кожної сільської громади серед виборщиків було не менше одного представника. У кожному повіті скликалися декілька виборчих з'їздів від сільських громад, у залежності від кількості мирових дільниць¹⁰.

Згідно з додатком до статті 33 «Ведомость о числе гласных, избираемых в земские собрания на первое трехлетие, с открытия земских учреждений, в Черниговской губернии» до 15 повітових земських зібрань губернії мало бути обрано 557 гласних, у тому числі 257 – від землевласників повіту, 111 – від міських власників та 189 – від сільських громад. Кількість гласних у повітах коливалась у залежності від місцевих обставин, передусім вартості землі й нерухомого майна, від 18 – у Остерському до 60 – у Новозибківському¹¹ (додаток А).

Усі тимчасові повітові комісії мали своєчасно скласти та подати на затвердження до Тимчасового губернського комітету списки виборців, які мали право брати участь у з'їзді повітових землевласників; списки осіб, які мають право брати участь у з'їзді через уповноважених; списки міських виборців; відомості по сільських громадах; список виборчих дільниць у повіті і кількість гласних, що мали обиратися на кожній дільниці; пропозиції повітової тимчасової комісії, де, коли і в якому порядку мають бути проведені з'їзди дрібних землевласників для обрання уповноважених; заяви та скарги, якщо такі є¹².

Питання, які виникали під час підготовчих робіт, Тимчасовий губернський комітет вирішував у Міністерстві внутрішніх справ. Зокрема, порушене ним питання щодо права козаків брати участь у з'їзді землевласників, розпорядженням міністра внутрішніх справ від 8 серпня 1864 р. було вирішене позитивно¹³.

На пропозицію міністра внутрішніх справ від 16 жовтня 1864 р. відповідно до відгуку міністра народної освіти ставилося завдання, щоб «по открытии в

губернські земські зібрання, були назначені члени от земства в губернський и уездные училищные советы, согласно 21 ст. Высочайше утвержденного 14 июля 1864 г. «Положения о начальных народных училищах». Відповідне розпорядження було передано у тимчасові повітові комісії¹⁴.

На засіданні 23 листопада 1864 р., вже отримавши за період з 17 жовтня по 20 листопада від 15 тимчасових повітових комісій подання зі списками виборців і розглянувши їх, Тимчасовий губернський комітет визначився з місцем і строками проведення виборчих з'їздів у грудні 1864 р. – січні 1865 р.¹⁵ Проте у зв'язку з рекрутським набором, який проводився з 15 січня по 15 лютого 1865 р., під час якого повітові предводителі дворянства мали головувати у рекрутських присутствіях, міністр внутрішніх справ розпорядився відкласти відкриття з'їздів. Зрештою, було вирішено провести вибори повітових земських гласних у другій половині лютого – березні 1865 р.¹⁶

За їх результатами у 15 повітах Чернігівської губернії було обрано 557 гласних повітових земських зібрань, зокрема 247 (44,34%) дворян, 89 (15,98%) купців і потомствених громадян, 21 (3,77%) священник, 7 (1,26%) міщан, 117 (21,01%) козаків, 74 (13,28%) селянини і 2 (0,36%) колоністи (додаток Б). Найбільше козаків і селян було обрано до органів місцевого самоврядування у Борзенському та Остерському повітах, у решті повітів серед гласних переважали дворяни, купці й священники.

21 квітня Чернігівський губернський тимчасовий комітет розпочав розгляд виборчих документів, надісланих із Чернігівського повіту¹⁷. 21 травня 1865 р. були перевірені виборчі листи й затверджені списки гласних, обраних у двох останніх повітах губернії – Новгород-Сіверському і Сосницькому, а також визначено строки проведення повітових земських зібрань. Було ухвалено рішення повітові земські зібрання відкрити у Борзні 20 червня, Глухові – 21 червня, Чернігові – 22 червня, Городні – 23 червня, Козельці – 25 червня, Ніжині – 26 червня, Кролевець – 27 червня, Острі – 28 червня, Конотопі – 30 червня, Сосниці – 1 липня, Стародубі – 2 липня, Новозибкові – 3 липня, Новгороді-Сіверському – 4 липня, Суражі – 5 липня і Мглині – 6 липня. Водночас відкриття губернського земського зібрання було призначено на другу половину вересня 1865 р.¹⁸

Повідомивши про цю ухвалу Міністерство внутрішніх справ, 23 травня голова Комітету отримав від міністра телеграму такого змісту: «К открытию губернского и уездных земских собраний в означенные сроки препятствий не имеется»¹⁹. Оголошення про терміни відкриття зібрань були надруковані у губернській пресі.

Виконавши покладені на нього функції, Чернігівський тимчасовий губернський комітет із дозволу міністра внутрішніх справ 23 червня 1865 р. припинив своє існування²⁰.

Зазначимо, що вся робота по запровадженню в губернії земських установ, діяльність Тимчасового комітету, списки обраних гласних, журнали засідань перших повітових і губернського земських зібрань своєчасно оприлюднювалися на сторінках газети «Черниговские губернские ведомости».

Згідно з визначеними та затвердженими губернатором строками у повітах губернії в червні – липні 1865 р. відбулися повітові земські зібрання. Здебільшого на них вирішувалися організаційні питання: обиралися голови та члени повітових земських управ, губернські земські гласні та члени повітових училищних рад.

Головами повітових земських управ були обрані виключно дворяни, а у Глухівському, Кролевецькому, Мглинському й Стародубському повітах – повітові предводителі дворянства. Кількість членів повітових земських управ коливалася від трьох до чотирьох. За соціальним станом з обраних 50 членів повітових управ 28 (56%) були представниками дворянства, 4 (8%) – купецтва, 1 (2%) – міщанства, 15 (30%) – козацтва і 2 (4%) – селянства²¹ (додаток В). Гласними Чернігівського губернського земського зібрання на повітових зібран-

нях було обрано, згідно з нормами, 93 особи. Серед них було 69 (74,19%) дворян, 10 (10,75%) купців, 1 (1,08%) священник, 9 (9,68%) козаків та 4 (4,3%) селяни²² (додаток Д).

На перших повітових зібраннях також визначалися кошториси на утримання повітових земських управ та їх керівництва, розроблялися інструкції, встановлювався регламент проведення земських зібрань. Визначена повітовими земськими зібраннями платня члена повітової земської управи коливалася від 300 крб. сріблом на рік у Глухівському до 1000 крб. у Ніжинському та Чернігівському повітах. Коливалася й платня головам повітових земських управ – від 300 крб. у Глухівському до 1500 крб. у Новозибківському повіті.

Згідно з циркулярним розпорядженням губернатора на засіданнях усіх повітових земських зібрань мало обговорюватися питання про збереження та розведення лісів.

Фактично усі повітові земські зібрання також розглядали клопотання ніжинського повітового предводителя дворянства про виділення коштів на утримання Ніжинського ліцею князя Безбородька, для функціонування якого не вистачало 5000 крб. сріблом на рік і який уряд мав намір перетворити на вище реальне училище. Не маючи ще власних коштів, повітові земські зібрання відмовили у виділенні допомоги Ніжинському ліцею. Однак їхні рішення щодо цього питання кардинально різнилися. Так, Глухівське повітове земське зібрання 23 червня 1865 р. ухвалило «выразить сожаление, что в настоящее время земство, не имея еще свободных источников, не может оказать денежного вспомоществования, но готово будет при первой к тому возможности, поддержать средства Лицея, существование которого земство признает полезным и благотворным для нашего края, в особенности теперь, по случаю судебного преобразования»²³. Водночас Конотопське повітове земське зібрання, розглянувши це питання на засіданні 1 липня того ж таки року, зазначало: «Земское Собрание, не вполне разделяя мнения высказанные в упомянутом отношении о пользе, приносимой Нежинским Лицеєм, по близости университетов Киевского и Харьковского и имея в виду денежные средства земства обратит на развитие народного образования в самом уезде, не нашло возможным оказывать пособия Нежинскому Лицею»²⁴.

На повітових земських зібраннях обговорювалися й актуальні економічні питання. Зокрема, на засіданні Глухівського повітового земського зібрання 26 червня було обговорено питання про стан винокуріння в повіті. У доповіді, зокрема, зазначалося: «Винокурение в Глуховском, равно как и по прочим уездам Малороссии, будучи тесно связано с сельским хозяйством, составляет, так сказать, самую жизненную силу нашего хозяйства, поэтому всякая мера, вредно действующая на винокурение, в тоже время убивает сельское хозяйство». Трирічний досвід дії Положення від 4 липня 1861 р., на думку доповідача, доводить, що новостворена акцизна система завдає збитків гуральням. Доказом тому слугує поступове закриття винокурних заводів. Але винокуріння – важлива ланка у ланцюгу господарського життя, оскільки дозволяє утримувати велику кількість худоби і добре угноювати лани, вирощувати значні врожаї цукрових буряків, забезпечуючи сировиною цукрові заводи. Отож земське зібрання зазначило, що «не выполнило бы свой долг, если бы не заявило перед Правительством о необходимости преобразования акцизной системы» і на цій підставі ухвалило постанову: «Записку эту представит чрез гг. губернских гласных Черниговскому губернскому земскому собранию, имеющему открыться 25 сентября, для общего обсуждения, так как вопрос о винокурении, есть вопрос целой губернии»²⁵.

25 липня 1865 р. губернатор оголосив, що Чернігівське губернське земське зібрання буде відкрито 25 вересня і запросив губернських гласних прибути у цей день до Чернігова. Водночас були оприлюднені списки обраних від повітів губернських гласних та склад повітових земських управ²⁶.

Заключним акордом створення земських установ у губернії стало проведення першого Чернігівського губернського земського зібрання. Урочисте його

відкриття відбулося 25 вересня 1865 р. в Чернігові у залі Дворянського зібрання у складі 69 губернських гласних, у присутності управляючого державними маєтностями. Сучасник цих подій І.І.Петрункевич писав: «Вчерашние рабовладельцы и рабы, освобожденные от крепостной зависимости, сошлись как равные граждане для разрешения местных хозяйственных и культурных задач»²⁷. Він також зазначив: «В первое губернское земское собрание дворянство послало, можно сказать, цвет своего сословия. Тут были – Галаган, Тарновский, Неплюев, кн. Голицын, Белозерский, Милорадович, Рачинский и много других, составляющих группу кандидатов, готовых взять дело управления губернией в свои руки. Как бы в виде компенсации за освобождение крестьян от крепостного права»²⁸.

На початку засідання з промовами виступили губернатор князь С.П.Голіцин та губернський предводитель дворянства І.М.Дурново. Губернатор окреслив завдання, які постають перед органами місцевого самоврядування, і пообіцяв сприяти у налагодженні їхньої роботи. Завершуючи виступ, С.П.Голіцин, зокрема, зазначив: «Земское дело, милостивые государи, дело для всех нас новое. Время и опыт должны указать вернейшие к успеху пути. В настоящий же момент этого дела необходима совокупность посильных трудов каждого из нас. В земском деле, как и во всех случаях, мой девиз один и тот же: безусловная во всем откровенность, строгое безпристрастие и полная готовность искреннего, дружного содействия. Позвольте, милостивые государи, рассчитывать на взаимность»²⁹.

Після прийняття гласними присяги у Спасо-Преображенському соборі та благословення преосвященного Філарета (Гумілевського) зібрання продовжило свою роботу. Секретарем зібрання було обрано Г.П.Закревського, а О.П.Бакуринський, С.С.Псіол та М.О.Миклашевський увійшли до складу редакційної комісії. Через тісноту приміщення та велику кількість охочих бути присутніми на засіданнях було ухвалено рішення публіку допускати лише по запрошеннях. Обрано дві комісії для підготовки питань, запропонованих зібранню губернатором: про лісозбереження і будівництво першої у губернії лінії залізниці³⁰.

27 вересня зібрання визначило кошторис на утримання губернської управи. Було ухвалено обрати голову з платнею 2000 крб. і шістьох членів управи, платня яких становила 1500 крб. на рік. Згідно з пропозицією голови зібрання, вирішено зайняти під приміщення губернської земської управи «дом, принадлежащий Приказу общественного призрения, поступивший в ведение земства со всеми принадлежностями и мебелью». На канцелярію управи асигновано 4000 крб., на екстраординарні видатки – до 1000 крб.³¹ Того ж таки дня були створені три комісії з питань межування, розкладки додаткового збору та винокуріння.

28 вересня відбулися вибори керівного органу губернського земства. Головою управи переважною більшістю голосів (52 проти 21) був обраний великий землевласник Ніжинського повіту К.Є.Троцина, членами – полковник князь П.П.Голіцин, титулярний радник В.В.Тарновський, колезький радник І.О.Кобеляцький, губернський секретар К.І.Білозерський, козак М.Н.Гужовський та лікар О.П.Карпінський³².

Наступного дня були проведені вибори членів губернської училищної ради, Попечительської ради Чернігівської жіночої гімназії та ревізійної комісії. Членами Чернігівської губернської училищної ради таємним голосуванням були обрані К.Є.Троцина та М.О.Миклашевський. Вони ж одногосно були обрані й до складу Попечительської ради, а до складу ревізійної комісії – Г.П.Галаган, П.І.Богинський, М.В.Філатов, В.Н.Карачевський-Вовк, О.П.Бакуринський та Іг.П.Закревський. Були також розподілені функції та межі компетенції губернського та повітових земств³³.

Упродовж кількох наступних днів зібрання ухвалило низку рішень з актуальних питань соціально-економічного розвитку губернії.

30 вересня у зв'язку із заявою кількох гласних про поганий урожай та можливий голод зібрання звернулося до міністра внутрішніх справ із проханням «предоставить тотчас же в распоряжение Собрания часть продовольственного капитала для удовлетворения настоятельной потребности к предупреждению предстоящего голода»³⁴. 2 жовтня була отримана позитивна відповідь міністра, відтак зібрання ухвалило «заимствовать 7000 руб. серебром» і «представитъ губернской управе в случае крайней необходимости, если этих денег будет недостаточно, ходатайствовать об отпуске большей суммы»³⁵.

На засіданні 5 жовтня голова зібрання прочитав «записку» губернських гласних Ніжинського повіту з клопотанням до губернського земського зібрання закрити таксаторські класи при Чернігівській чоловічій гімназії, а 5000 крб., які щорічно виділялись на їх утримання, спрямувати на підтримку Ніжинського ліцею. У результаті тривалого обговорення питання зібрання більшістю голосів (38 проти 24) відмовило Ніжинському ліцею³⁶.

7 жовтня Чернігівське губернське земське зібрання обговорило доповідь про винокуріння та негативний вплив на розвиток господарства губернії запровадженій в 1861 р. акцизної системи, внаслідок чого в губернії закрилося 78 горілчаних заводів, приблизно на 1 млн. відер скоротилося виробництво горілки, близько 1,3 млн. пудів хліба не знайшло збуту, робітники заводів втратили сезонну роботу. Внаслідок обговорення зібрання ухвалило: «Представитъ Высшему Правительству ходатайство губернского собрания о пересмотре Положения о питейном сборе, при участии в этом труде заводчиков и торговцев вином в оптовых складах»³⁷.

8 жовтня губернські гласні визначилися з напрямком проведення через Чернігівську губернію залізниці, ухвалили спеціальну інструкцію губернській управі, а також по заяві гласного від Борзнянського повіту В.Н.Карачевського-Вовка постанову про відкриття в Чернігові навчального закладу для підготовки вчителів сільських шкіл, на яку було асигновано по 2800 крб. на рік³⁸.

9 жовтня 1865 р. засідання першого губернського зібрання були завершені у присутності 43 гласних³⁹. Закрив зібрання губернатор, який звернув увагу гласних, що «по тем из постановлений, состоявшихся в течении настоящих заседаний Ваших, которые подлежат представлению на усмотрение высшего Правительства, сделано будет надлежащее распоряжение, по получении мною представлений от г. губернского предводителя дворянства; равным образом выполнена будет мною, в точности ст. 94 Положения о Земских Учреждениях, в отношении к тем из постановлений Ваших, которые принадлежат к категории исчисленных в ст. 90 Положения. За тем, Губернской Земской Управе остается исполнить те из постановлений, которые не требуют особого утверждения. В этом случае, я покорнейше прошу Управу быть вполне уверенною, что она во мне постоянно найдет ревностного и усердного сотрудника»⁴⁰.

Відтепер до компетенції органів земського самоврядування належали місцеві повинності, справа народного продовольства, утримання у належному стані шляхів сполучення, народна освіта, медицина, ветеринарія, сприяння покращенню рівня землеробства, торгівлі й промисловості, підняття добробуту населення, піклування про жебраків та інші категорії знедолених тощо. Крім того, земство мало виділяти кошти на утримання деяких місцевих державних установ, зокрема в'язниць.

Уже 2 листопада губернська управа розпочала приймати справи та капітали від «Приказа общественного призрения, Казенной палаты, Особого в земских повинностях присутствия» та інших установ⁴¹.

Всебічне сприяння з боку губернатора князя С.П.Голіцина, який у 1861 – 1870 рр. керував Чернігівською губернією і безпосередньо займався створенням земського самоврядування, позитивно вплинуло на подальший розвиток земських установ Чернігівської губернії.

Таким чином, протягом другої половини 1864 – 1865 рр. у Чернігівській

губернії були проведені необхідні підготовчі заходи й створені органи місцевого самоврядування – повітові й губернське земські зібрання та їхні виконавчі органи – повітові та губернська земські управи, які відіграли виключно важливу роль у подальшій історії регіону.

1. Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1869. – Ч.1. – С. 7 – 72.
2. Приложение к ст.1. Правила о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях / Приложения к Положению о земских учреждениях // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1869. – Ч.1. – С.72 – 106.
3. Там само. – С.73.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. 776, оп. 1, спр. 1, арк. 1 – 1 зв.
5. Приложение к ст.1. Правила о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях... – С.73.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. 776, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
7. Приложения к Положению о земских учреждениях // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1869. – Ч.1. – С.107.
8. Положение о губернских и уездных земских учреждениях... – С.22 – 27.
9. Там само. – С. 27 – 28.
10. Там само. – С. 28 – 29.
11. Приложения к Положению о земских учреждениях... – С.107 – 108.
12. Держархів Чернігівської обл., ф.776. оп.1. спр.1, арк. 26 – 28 зв.
13. Там само, арк. 14 зв.
14. Там само, арк. 16.
15. Там само, арк. 46 зв.
16. Там само, арк. 49.
17. Там само, арк. 68 – 68 зв.
18. Там само, арк. 84.
19. Там само, арк. 85.
20. Там само, арк. 87.
21. Объявления и извещения // Черниговские губернские ведомости (далі – ЧГВ). – 1865. – №30. – 25 июля. – Часть официальная. – С.165.
22. Там само. – С. 164 – 165.
23. Журналы заседаний Глуховского уездного земского собрания // Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов, 1865. – С. 29.
24. Постановления Конопотского уездного земского собрания // Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов, 1865. – С.65 – 66.
25. Журналы заседаний Глуховского уездного земского собрания // ЧГВ. – 1865. – № 31. – 1 августа. – Прибавление. – С. 172.
26. Объявления и извещения // ЧГВ. – 1865. – №30. – 25 июля. – Часть официальная. – С.164.
27. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / И.И.Петрункевич / Под редакцией проф. А.А.Кизеветтера. – Прага, 1934. – С. 9.
28. Там само. – С. 10.
29. ЧГВ. – 1865. – №39. – 26 сентября. – Прибавление. – С.211 – 213.
30. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ. – 1865. – № 39. – 30 сентября. – Второе прибавление. – С.217 – 220.
31. Там само. – С. 218.
32. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ.– 1865. – № 40. – 3 октября. – Прибавление. – С.221 – 222.
33. Там само.
34. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ. – 1865. – № 40. – 7 октября. – Второе прибавление. – С. 227.
35. Там само. – С.228 – 229.
36. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ. – 1865. – №42. – 14 октября. – Второе прибавление. – С.236.
37. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ. – 1865. – №42. – 17 октября. – Прибавление. – С.243.
38. Там само. – С. 244 – 247.
39. Земские известия // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 12. – С.14.
40. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ. – 1865. – №42. – 20 октября. – Второе прибавление. – С.265.
41. Грасс В. История развития счетоводства в Черниговском губернном земстве / В.Грасс // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – №11 – 12. – С.63.

ДОДАТКИ

Додаток А

Додаток до статті 33*

Відомість про кількість гласних, губернського і повітових земських зібрань

№ №	Назва повітів	Кількість гласних повітових земських зібрань				Кількість гласних губернського земського зібрання
		Від землевлас- ників	Від міст	Від сільських громад	Разом	
1	Чернігівський Зашт. м. Березна	14	11	13	38	6
2	Борзенський	12	5	13	30	5
3	Глухівський Міст. Вороніж	19	7	12	38	6
4	Городнянський Сел. Добрянкa	17	5	12	34	6
5	Козелецький	15	3	12	30	5
6	Конотопський	15	5	13	33	6
7	Кролевецький Зашт. м. Короп	12	7	12	31	5
8	Мглинський	17	5	12	34	6
9	Новгород-Сіверський Міст. Серединно-Буда	18	6	12	36	6
10	Новозибківський Зашт. м. Нове Місто і сел. Злинка Климів Митков Тимошкин і Перевіз Чуровичі Шелами	28	19	13	60	10
11	Ніжинський	19	8	13	40	7
12	Остерський	7	2	9	18	3
13	Сосницький	19	4	15	38	6
14	Стародубський Зашт. м. Погар і сел. Воронок Єленка Лужки Млинка	23	17	13	53	9
15	Суразький Пос. Клинци й Свяцький	22	7	15	44	7
						93

*Приложения к Положению о земских учреждениях // Земский сборник Черниговской губернии на 1869 год. - Чернигов, 1869. - Ч.1. - С.107.

Додаток Б
Соціальний склад
гласних повітових земств Чернігівської губернії,
обраних на триріччя з 1865 р.

№ №	назва повітів	дворян	купців, почесних громадян	священників	міщан	козаків	селян	колоністів	разом
1	Борзнянський	10	4	-	-	13	1	2	30
2	Глухівський	20	7	-	1	8	2	-	38
3	Городнянський	16	3	1	-	6	8	-	34
4	Козелецький	15	2	-	1	10	2	-	30
5	Конотопський	16	3	-	-	13	1	-	33
6	Кролевецький	13	3	2	1	8	4	-	31
7	Глинський	19	5	1	-	5	4	-	34
8	Ніжинський	17	7	2	-	10	4	-	40
9	Н.-Сіверський	18	3	2	-	6	7	-	36
10	Новозибківський	25	16	4	2	4	9	-	60
11	Остерський	5	2	1	-	8	2	-	18
12	Сосницький	23	2	2	-	5	6	-	38
13	Стародубський	19	18	1	1	8	6	-	53
14	Суразький	13	10	2	1	8	10	-	44
15	Чернігівський	18	4	3	-	5	8	-	38
	Разом по губернії	247	89	21	7	117	74	2	557
	% по губернії	44,34	15,98	3,77	1,26	21,01	13,28	0,36	100

Складено за: Держархів Чернігівської обл., ф.776, оп.1, спр.1, арк. 1-88.

Додаток В
Соціальний склад
членів повітових земських управ Чернігівської губернії,
обраних на триріччя з 1865 р.

№ №	назва повітів	дворян	купців, почесних громадян	свяще- ників	міщан	козаків	селян	разом
1	Борзнянський	1	-	-	-	2	-	3
2	Глухівський	2	1	-	-	1	-	4
3	Городнянський	1	-	-	-	3	-	4
4	Козелецький	3	-	-	-	-	1	4
5	Конотопський	2	-	-	-	1	-	3
6	Кролевецький	2	-	-	-	1	-	3
7	Мглинський	1	1	-	-	1	-	3
8	Ніжинський	2	-	-	-	-	1	3
9	Н.-Сіверський	2	-	-	-	1	-	3
10	Новозибківський	2	-	-	1	1	-	4
11	Остерський	1	1	-	-	1	-	3
12	Сосницький	2	-	-	-	1	-	3
13	Стародубський	2	1	-	-	-	-	3
14	Суразький	1	-	-	-	2	-	3
15	Чернігівський	4	-	-	-	-	-	4
	Разом по губернії	28	4	0	1	15	2	50
	% по губернії	56,0	8,0	0	2,0	30,0	4,0	100,0

Складено за: Объявления и извещения // Черниговские губернские ведомос-
ти.-1865. - №30. - 25 июля. - Часть официальная. - С. 164 - 165.

Додаток Д
Соціальний склад
гласних Чернігівського губернського земського зібрання,
обраних на триріччя з 1865 р.

№ №	назва повітів	дворян	купців, почесних громадян	свяще- ників	міщан	козаків	селян	разом
1	Борзнянський	3	1	-	-	1	-	5
2	Глухівський	4	1	-	-	1	-	6
3	Городнянський	5	-	-	-	1	-	6
4	Козелецький	4	1	-	-	-	-	5
5	Конотопський	5	-	-	-	1	-	6
6	Кролевецький	4	-	-	-	1	-	5
7	Мглинський	6	-	-	-	-	-	6
8	Ніжинський	6	1	-	-	-	-	7
9	Н-Сіверський	4	1	-	-	-	1	6
10	Новозибківський	5	2	1	-	1	1	10
11	Остерський	2	-	-	-	1	-	3
12	Сосницький	5	-	-	-	1	-	6
13	Стародубський	7	1	-	-	-	1	9
14	Суразький	5	1	-	-	1	-	7
15	Чернігівський	4	1	-	-	-	1	6
	Разом по губернії	69	10	1	-	9	4	93
	% по губернії	74,19	10,75	1,08	-	9,68	4,30	100

Складено за: Ведомости о председателях и членах уездных земских управ и о губернских гласных // Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов, 1865. – С. 1 – 15.

В статье освещен процесс реализации земской реформы 1864 г. в Черниговской губернии. Осуществлен анализ деятельности руководства губернии по созданию земских учреждений, состава гласных и первых шагов новосозданных органов местного самоуправления.

Ключевые слова: местное самоуправление, земская реформа, гласный, земское собрание, земская управа.

The article is devoted to the zemstvo reform of 1864 in Chernihiv region. The activities of region's governors in the matter of zemstvo creation, the personal stuff of zemstvo institutions, and initial actions of institutions of local governing have been analyzed.

Key words: local governing, zemstvo reform, glasnyi, meeting, zemstvo office.